

Nem boszorkányság: múzeum!

Wulf Köpke – Bernd Schmelz, Hrsg.: Hexen im Museum.
Hexen heute. Hexen weltweit. Hexensymposium
31. 10.–2. 11. 2003. Hamburg: Museum für Völkerkunde
Hamburg. 2004. 451 p. /Mitteilungen aus dem Museum für
Völkerkunde in Hamburg, Neue Folge, 34./

Bár a recenzens (sajnos) nem látta a *Hexenwelten – Der magische Reichtum des Museums* (Boszorkány-világok. A múzeum mágikus birodalma) kiállítását, az itt ismertett kötetet forgatva azonban bőséges alkalma nyílt betekinteni annak biográfiájába, sőt: néhány kép erejéig a hamburgi Museum für Völkerkunde termeibe is.

A kiállítás – boszorkánymesterkedések a Harz-hegységtől Honoluluig

A *Hexenwelten* kiállítás 2001. május 2. és 2002. április 1. között állt nyitva, és elsősorban kísérletnek szánták alkotói: Wulf Köpke, Jeanette Kokott és Bernd Schmelz, a hamburgi Museum für Völkerkunde etnológusai. Céljuk a modern európai boszorkánykép bemutatása mellett az volt, hogy napjaink boszorkánykultuszaival is megismertessék a látogatókat. Így a kiállítás első részének központi termébe az európai boszorkány sztereotip, ellentmondásos alakja került: az egymással opponáló szerepeket (például gyógyító – rontó, bába – gyermekgyilkos, szemérmes szűzleány – az ördög szeretője stb.) a fehér (jó) és fekete (gonosz) oldalra osztott helyiségben ténylegesen szembeállították egymással. A sokoldalú boszorkányképet a rendezők a kora újkori boszorkányüldözés németországi s ezen belül hamburgi és holsteini vonatkozásaival helyezték történeti kontextusba: egy 17. századi enteriőrben „életre keltették” a holsteini Wilsterben 1676-ban kivégzett Trineke Evers boszorkányperének szcénáit. A boszorkányság gyermekirodalmi, illetve mesei toposzait a Grimm fivérek *Jancsi és Juliskája* mellett az ezredforduló mágikus gyermekkönyv-bestsellerje, a Harry Potter-történetek képviselték. *Hansel és Gretel* nyomdokain járva valóban eljuthattak az érdeklődők a boszorkány konyhájához, amely előtt a vasorrú bába (életnagyságú bábuja) fogadta őket. Harry Potternek külön szobácska jutott, ahol a gyerekeknek szánt múzeumpedagógiai foglalkozásokat tartottak. A kora újkori nyomtatott média boszorkányságdiskurzusát a varázskönyvek és a

boszorkányságirodalom „boszorkánykönyvtárában” (*Hexenbibliothek*) tanulmányozhatták a látogatók, míg napjaink boszorkányságának sajtóreceptiója egy jelképes boszorkány-levéltárban (*Hexenarchiv*) volt elérhető.

A másik nagy kiállítóteremben napjaink európai boszorkánykultuszai és az európai szemmel hasonlóknak ítélt, Európán kívüli jelenségek kaptak helyet. Középpontjában a német új boszorkányok oltára épült föl, körben pedig az ezredvégi szinkretikus kultuszok oltáraiból (német őstisztelet, nyugat-afrikai vudu, brazil candomblé, koreai sámánok) teremtettek kellően szakrális környezetet. A helyiség szertartások helyszínéként is szolgált: a lunáris és szoláris ciklusok fordulóin nyilvános boszorkányrituálékat, sámánünnepeket, gyógyító rítusokat tartottak, melyeken a terem befogadóképességének függvényében bárki részt vehetett.

A tizenegy hónapig látható kiállítás változatos múzeumpedagógiai és ismeretterjesztő rendezvényekkel egészült ki. A már említett boszorkány- és pogány szertartásokon és a gyermekfoglalkozásokon túl a vállalkozó kedvűek megismerkedhettek a népszerű ezotérika számos műnemével (horoszkópkészítés, tenyérjósítás, orákulumfestés stb.), s ebben – többek között – meghívott jósok, boszorkányok, varázslónők is segítségükre voltak. Etnológusokból, etnobotanikusokból, valláskutatókból, vallástörténészekből és történészekből álló helyi és vendég szakértői gárda tartott előadásokat a boszorkánysághoz kapcsolódó témákról, például a boszorkányüldözés történetéről, a népi gyógyászatról vagy napjaink boszorkány- és pogány kultuszairól.

A kiállítás záróakkordjaként háromnapos, nyilvános tudományos szimpóziumot rendeztek a kísérőprogramban szereplő kutatók, modern kori boszorkányok és „külsős” muzeológusok, történészek, etnológusok és valláskutatók részvételével. A tanácskozás apropóját maga a kiállítás és a tematikához kapcsolódó kérdéskörök szolgáltatták: a boszorkányság helye az ezredvégi európai ember alternatív vallásosságában; az Európán kívüli társadalmak szinkretikus kultuszai; végül a múzeum szerepvállalása abban, hogy milyen boszorkánysággép épül be a társadalmi nyilvánosság diskurzusaiba. E hármasságot jeleníti meg a szimpózium anyagát tartalmazó kötet hármasképe is: *Boszorkányok a múzeumban – boszorkányok napjainkban – boszorkányok világszerte*.

Az előadások szövegét olvasva egy további téma is körvonalazódik, bár tétéles megfogalmazása nem található: az európai boszorkányüldözés beemelése a kollektív emlékezetbe, amelyet leginkább a holokauszt emlékezetének földolgozásához hasonlóan képzelnek el. A rendezők a kiállításban is elhelyeztek egy emléktáblát a boszorkányüldözés hamburgi áldozatainak névsorával. Egyértelműen a máglyán elhamvadt áldozatokra utal a tanulmánykötet fekete borítóján hatalmas, lángoló betűkkel szereplő *Hexen* (boszorkányok) szó.

Engedték meg a recenzensnek, hogy ne a kötet kronológiája szerint haladva tegye meg észrevételeit! A legfontosabb kérdést röviden így fogalmazhatjuk meg: mit gondoltak a boszorkányról és a boszorkányságról a kiállítás rendezői?

Boszorkányság – a másként gondolkodók vallása

Itt vissza kell kanyarodnunk a hamburgi Museum für Völkerkundéban 1979-ben rendezett *Hexen* (Boszorkányok) című kiállításához. A Thomas Hauschild etnológus, Heidi Staschen történész és Regina Troschke képzőművész alkotta trió nem a hagyományos, történelmi rekonstrukciókon és objektív tényközlésen alapuló módon akarta bemutatni a boszorkány-életvilágokat (408–422. p.).

Hauschild az anarchista filozófus, etnológus Hans Peter Duerr univerzális boszorkányságmodelljét adaptálta: boszorkányság mindig volt, van és lesz, mindenütt. Ennek nyomán arra a következtetésre jutott, hogy „az üldözött nők, férfiak és gyermekek ezrei nem csupán egy inkvizitórius örület (*inquisitorische Paranoia*) tárgyai voltak, sokkal inkább egy, a kereszténységgel szemben álló ellenvallás hívei, tanúi vagy képviselői, amely Európa makacs eretnekmozgalmaiban – az üldözés idején a katarokéban – nyert kifejezést” (409. p.). Hauschild ráadásul a felvilágosodás valláskritikájában, sőt ennek 19. század végi spirituális megújulásában, de a második világháború előtt a náciizmus újpogány aspektusaiban is e „mozgalom” késői hajtásait látja. A Németországban épp csak megjelenő angol *wiccamozgalom*, amely az 1970-es évek végére már komoly bázissal rendelkezett Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, komoly hatást gyakorolt Hauschildra és csapatára. A Gerald Gardner alapította *wicca*, napjaink boszorkányságának egyik meghatározó típusa a 19. század végének okkultista, hermetikus irányzataiból sarjadt ki, de konstruált hagyománya, „gyökerei” az eretneknek nyilvánított Giordano Bruno tanaihoz „vezethetők” vissza (Gardner 2004; Greenwood 2000: 140; 2001: 188–189). A Hauschild vezette rendezői trió 1979-ben – érzékenyen reagálva a korszemlekre – a tételes vallások rigorózus kereteit feszegető, a kereszténység hegemoniáját elutasító kortárs nyugati-európai eszmeáramlatok, különféle spirituális mozgalmak egyik lehetséges előképeként tekintett a boszorkányságra.

Alapvetően ezt az értelmezést tették magukévá a mostani kiállítás rendezői is. Számukra napjaink boszorkánysága egy a választható vallási meggyőződések közül az ezredforduló spirituális szupermarketjében.¹ Ennek szellemében lettek a hamburgi új boszorkányok a kiállítást kísérő programok aktív részesei: beszentelték a kiállítást, itt tartották ünnepeiket, és mutatták be rituáléikat; végül a szimpóziumon előadást tartottak rítusairól, meggyőződésükről. Az Attis mágikus nevet viselő Silke Beyn, hamburgi új boszorkány részletesen beszámol arról, miként fedezte föl újra boszorkányönmagát a kiállításon (100–110. p.). Az Olaszországban élő Leonie Gaul a kiállításon bemutatott rituáléit értékeli (111–118. p.). Donate Pahnke, a „kísérleti valláskutató”, „államilag akkreditált testterapeuta” és *Ritualfrau* – mellesleg a Brémai Egyetem oktatója – ugyancsak az általa celebrált szertartásokat elemzi (119–126. p.). Mindezek után nem véletlen, hogy az új boszorkányságot egyenesen „vallásként” értelmezik a kötet egyes szerzői: Donate Pahnke „alkalmazott valláskutató” és Julia Iwersen „vallástörténész” (213–229., 239–247. p.).

Talán mégsem egészen véletlen, hogy a kiállítás alaprajza határozottan emlékeztet egy háromhajós temploméra. A westwerk helyén álló „boszorkányerdőcskén” keresztül juthatunk el a főhajóba, ahol a jó-gonosz oppozíciókba rendezett európai boszorkánysztereotípiák láthatók. A bal oldali mellékhajót a boszorkányüldözés tematikája uralja, a farsangi szokások boszorkányalakjaival s némi afrikai boszorkánysággal megtoldva. A jobb oldali mellékhajóban kaptak helyet a boszorkányság folklorizálódott és irodalmi képei:

Jancsi és Juliska, illetve Harry Potter, valamint a kora újkori és a modern kori boszorkányság irodalma. A ceremóniák színhelyeül is szolgáló rituális terem stílszerűen a képzeletbeli templom szentélyét foglalja el, gyűjtőpontjában az új boszorkányok oltárával. Még a két nagy helyiséget elválasztó fal dekorációja is összhangba hozható a román kori és gótikus templomok gazdagon illusztrált diadalíveivel: a különböző kultúrák ördög- és démonábrázolásaival szemben szentek és jóindulatú szellemalakok láthatók.

Boszorkányság – természetkultusz

A közép- és kora újkori boszorkányság archaikus természetvallásként való értelmezése Margaret Murray erősen vitatott könyve (*The Witch-Cult in Western Europe [A boszorkánykultusz Nyugat-Európában]*, 1921) óta nem ismeretlen a témával foglalkozó szakemberek előtt. Az európai boszorkányszombat sokszorosán összetett képzetrendszerének „dekódolója”, Carlo Ginzburg (2003) is kimutatta, hogy a kora újkori Európában még létező termékenység-, agrár- és halottkultuszok számos eleme beépült a boszorkányszombat mitológiájába. Ez persze egyáltalán nem bizonyítja a Murray – és sajnos az inkvizítorok – által elképzelt „ellenvallás”, eretnek szekta létezését. A boszorkányság és a természet közti szoros kapcsolat feltételezése azonban elegendő elvi alapot teremtett ahhoz, hogy az új boszorkányok magukévá tegyék a zöldmozgalmak ideológiáit. A modern boszorkány- és újpogány mozgalmak a természet vallásos tiszteletét hangsúlyozzák: az ünnepek és rítusok egy része az évszakváltásokhoz kapcsolódik, fontos szerephez jut bennük a négy alapelem (tűz, víz, föld, levegő), jelentősek a szent fák, kövek, források kultuszai (112–113., 121., 219–220. p.). A természetben rejlő női és férfi princípiumot a valóban kereszténység előtti, ókori eredetre visszavezethető Nagy Istennő, Nagy Anya, illetve Pán alakja testesíti meg számukra (231–232. p.). A Nagy Istennő állatfejú, embertestű alakváltozatainak ábrázolásait a szertartások helyszínén is elhelyezték a kiállítás rendezői, s ezek Leonie Gaul (gyógyító és „sámánkísérő”) „női változókor-rituáléjában” fontos szerephez jutottak.

Boszorkányság – az első nőmozgalom

A recenzensnek itt nincs tere a nők és a boszorkányüldözés kapcsolatáról szóló hatalmas irodalom ismertetésére. Ehelyett a kiállítás rendezőinek ideológiai megfontolásaira kívánja irányítani a figyelmet.

Már az 1979-es *Hexen* című kiállítás egyik alkotója, a feminista Heidi Staschen is különös hangsúlyt szánt a boszorkányüldözés, illetve a boszorkányság és a nők kapcsolatának. Staschenék a modern kori boszorkányság jeles kutatójával, Johann Kruséval egyetértésben azt vallották, hogy a 16. századi Európában létezett egy samanisztikus elemeket tartalmazó népi vallásos gyakorlat, amely az inkvizíció és az intézményes boszorkányüldözés egyik célpontjává vált. Egyes feminista körök – köztük *Luisa Francia* modern boszorkányírónő – az elmúlt idők női misztériumaival azonosították ezt a hagyományt, s magukat az üldözött boszorkányok szellemi örököseinek tartották (415. p.).

Julia Iwersen (241. p.) vallástörténész egyenesen egy, az uralkodó normáktól eltérő,

speciálisan női vallásosságról beszél, amelynek nyomai már az ókortól kimutathatók. Ennek kialakulása a nők „társadalmi szerepének fokozatos marginalizálódásával és a nyilvános kultusztevékenységekből való kiszorításukkal” függ össze. Iwersen szerint a középkor folyamán a kalákában végzett textilmunkák (fonás, szövés, hímzés stb.) kiváló alkalmat nyújtottak a gyakran kereszténység előtti képzeteket is magába olvasztó női vallási hagyomány ápolására és továbbadására. A nők ugyanezt a hagyományőrző szerepet töltötték be a gyógyítás területén is: a gyógynövényismeret, a betegek ápolása az ő feladatuk volt. Iwersen megemlíti egy harmadik, női dominanciájú területet is: az öregek ápolását, s ezzel összefüggésben a halottal kapcsolatos teendőket és a gyászt. (A születésről és a gyermeknevelésről megfeledeznek.) Úgy véli, hogy a nők az élők és holtak közti mediátori képességükkel potenciális határsértők voltak egészen a reformáció koráig. A halálfélelem generálta a halállal szinte mindennapi kapcsolatban álló nőktől való félelmet, amely a középkortól fogva egyre inkább uralkodóvá vált, és hisztérikus formákat öltött – állítja Iwersen (243. p.). Valószínű, hogy a középkori masszív nőgyűlölet szerepet játszott a boszorkányüldözés ideológiájának kialakulásában, de Iwersen modellje túlon túl egysíkúnak látszik.

A kiállítás rendezői a történeti spekulációk helyett inkább az új boszorkánymozgalmak erős feminista jellemvonásait emelték ki: a már említett Nagy Istennő kultuszát, a kifejezetten és kizárólag nőknek szánt rituálét. Az sem véletlen, hogy a kísérőprogramban részt vevő új boszorkányok egytől egyig nők voltak: Leonie Gaul, Frauke König, 'Attis' Silke Beyn, Sabine Rokoß, Mäe Ada d'Omulu, Donata Pahnke.

Boszorkányság, mágia – samanizmus

A kötetben Roland Mischung etnológus teszi fel a költőinek szánt, de valójában eldöntött kérdést: a fogalmakkal egyazon jelenség variánsait jelöljük-e, vagy ellenkezőleg: teljesen különböző dolgokkal állunk szemben, amelyeket nem szabad összekevernünk. Ő és a kiállítás rendezői egyértelműen az első értelmezést fogadják el.

A boszorkányság és a mágia vonatkozásában Mischung Edward Evans-Pritchardnak az azande boszorkányágról írt klasszikus művét idézi, amelyben a szerző éles határt von a két fogalom között. Bár mindkét jelenség alapja az emberfeletti képességek birtoklása, a boszorkány esetében e képesség veleszületett, míg a varázsló tudatosan sajátítja el azt. A boszorkány természetfeletti tudását a benne rejlő gonosz erő miatt használja károkozásra, gyakran nem is szándékosan. A varázsló rontása háttérben nagyon is emberi indokok állnak: irigység, hatalomvágy, szándékos rosszakarat. Mischung úgy véli, hogy Evans-Pritchard élesen elhatárolt kategóriáit sokan univerzálialként fogadják el, holott számos esetben nem alkalmazhatók. Például az olyan népi boszorkányképzeteknél, amelyek a veleszületett képességet és a tanulást egyaránt lehetségesnek tartják: a boszorkány tehát egyben varázsló is. Mischung érvelése itt egy kicsit sántít, mert nem konkrét hiedelmeket sorol föl példaként, hanem az ezredforduló mágikus-misztikus gyermekirodalmához fordul: Harry Pottert és Bibi Blocksberget idézi. Ezzel a logikai és időbeli ugrással érkezik az állításhoz, hogy a boszorkány és a varázsló összemosódása nem a New Age „mindent bele” alapon létrejött leleménye, hanem sokkal korábban megtörtént már.

A samanizmus esetében Mischung túlságosan leszűkítettnek tartja Eliade meghatározását. Szerinte az etnológusok a terepen sokszor nem „tiszta típusokkal” találkoznak: egyes kultúrák sámánjai például gyógyítók is egyben. Ők eksztázisuk során bizonyos esetekben nem a túlvilágra utaznak, hanem épp ellenkezőleg: egy túlvilági lény szállja meg őket, és beszél belőlük. Mischung szerint ez nem jelenti azt, hogy az illető mágikus szakértő egyszer sámán, egyszer pedig gyógyító; sokkal inkább az egyén mágikus repertoárjának különböző aspektusairól van szó, amelyek alkalmazása mindig a konkrét esethez kapcsolódik (191–192. p.).

Mischung arra a következtetésre jut, hogy a boszorkányság, a mágia és a samanizmus fogalmának szigorú elválasztása csak akkor szükséges, ha a tereptapasztalatok ezt valóban alátámasztják. Jónak tartja Susan Greenwood megoldását, aki a londoni ezoterikus körökben végzett terepmunkát az 1990-es évek elején. Greenwood a boszorkányok, mágusok, gyógyítók tevékenységének leírásánál a túlvilági tapasztalatot s annak az egyén valóságértelmezésére és cselekvésrepertoárjára gyakorolt hatását állította a középpontba. Greenwood szerint a mágus, a boszorkány az e világ és a túlvilág között mozgó transzformátor, aki a túlvilági energiákat, erőket közvetíti számunkra. A túlvilággal való folyamatos kapcsolattartás szinte határtalan személyes autonómiával ruházza föl a mindennapi életben sokszorosan korlátozott, hatalommal nem rendelkező egyént. A kapcsolattartás módja, az így megszerzett erő, energia felhasználásának módzatai a mágikus szakértők s így Greenwood számára is irrelevánsak, akárcsak az, hogy milyen néven nevezik őket (193–195. p.).

Ezt az elgondolást tették magukévá a rendezők és a kötet szerkesztői is: számos afrikai, közép-amerikai és végül egy délkelet-ázsiai esettanulmányt olvashatunk a különböző (boszorkányság, gyógyítás, samanizmus) témákban. A boszorkányság, a mágia és a samanizmus rokonságát, lényegi azonosságát illusztrálják a kiállítás „szertartástermében” álló oltárok. Centrális elrendezésük a modern kori boszorkányság mindent magába fogadó, beolvasztó jellegét szimbolizálja.

Konklúzió: „Meddig mehet el egy múzeum?”

Az új boszorkányokat kutató etnológus, Susan Greenwood úgy véli, hogy az ilyen típusú életvilágokat csak úgy lehet megérteni és helyesen interpretálni, ha komolyan vesszük őket. Wulf Köpke, Jeanette Kokott és Bernd Schmelz kiállítása ebben a szellemben jött létre. Természetesen volt mire építeniük a „múzeum mágikus birodalmának” bemutatásakor, s itt nem csak a már említett 1979-es *Hexen* című kiállításra gondolok. Az európai új boszorkánymozgalmak kutatója, Johann Kruse 1978-ban adományozta páratlan dokumentumanyagát a múzeumnak. (Az *Archiv zu Erforschung des neuzeitlichen Hexenwahns*, röviden *Hexenarchiv* csütörtöki fogadóóráján bárki betekinthez Kruse azóta is gyarapodó gyűjteményébe.) A kiállítás sajtóalagútjában csak érzékeltették az archívum gazdagságát: az újságcikkek másolataival tapétázták ki a fóliafalat.

A boszorkányság témájához kapcsolódik a másik híres tárgyegyüttes: Siegfried Seligmann egykori hamburgi szemorvos (mellesleg Aby Warburg sógora) híres amulettgyűjteménye. Ennek darabjaiból válogattak a rendezők a boszorkánykliséket felvonultató terem közepén álló tárlóba.

A *Hexenwelten* című kiállítást korábbi, hasonló tematikájú, kisebb időszaki kiállítások előzték meg, amelyek a kilencvenes évek végétől követték egymást: *Isten a hűtőszekrényben*; *Vudu és transzkultuszok Nyugat-Afrikában* (1997. október 17.–1998. június 14.); *Gyógyító rítusok és mobiltelefonok. Koreai sámánok* (1998. január 1.–1999. február 2.); *Hagazussa. A sövény tetején a világok között* (2001 júliusa–2002 szeptembere). E kiállítások anyaga és szemléletmódja beépült a *Hexenwelten* szintézisébe: kialakították a különböző oltárokat, és a németországi új boszorkánymozgalmat szimbolizáló *Hagazussa* életnagyságú alakja is melléjük került.

A múzeum ideális esetben egyben tudományos műhely is, a benne folyó kutatómunka időről időre történő bemutatásának színtere. A néprajzi múzeumokban a gyakran igen távoli terepeken dolgozó etnográfusok, etnológusok, antropológusok terepmunkáin begyűjtött tárgyakat és egyéb dokumentációs anyagokat gyűjtik, archiválják, s tárják a nagyközönség elé. A *Hexenwelten* és a megelőző kiállítások abban is újszerűek voltak, hogy nem „vitték el” a látogatót a valóságban csak a kutató által megtapasztalt terepre, hanem ellenkezőleg: behozták a terepet – legalábbis részben – a múzeumba. A bemutatott rituális tárgyak, kellékek egy részét valóban rendeltetésüknek megfelelően használták; a fölépített boszorkányoltár nem csupán díszlet, imitáció, rekonstrukció volt, hanem „élő” szakrális objektum; a szertartások vezetői, celebrálói pedig autentikus személyiségek: boszorkányok, papnők, *Ritualfrau*k.

Ugy vélem, ez az irány adekvát a bemutatott témához. A „spirituális szupermarketben” bókászó 21. századi ember számára ez a kiállítás olyan, mint a „Tudatos vásárló” című segédanyag: segít tájékozódni az ezoterikus dömpingben. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hagyományosabb jellegű, száraz tényközlő, ugyanakkor a realitások talaján mozgó prezentációknak is van létjogosultságuk. A vendégkönyvek tanúsága szerint a látogatók nem voltak elégedettek a boszorkányüldözés történetére vonatkozó információk mennyiségével és minőségével, sőt egyesek az egész tematika tágabb társadalmi háttérének bemutatását hiányolták.

Valószínűleg a kétféle megközelítés helyes arányú „vegyüléke” lesz majd a járható út, s erre a következtetésre jutottak maguk a rendezők is. A következő kiállítás a mágia témáját járja majd körül, s rendezői a *Hexenwelten* eredményeit és a múzeum sokéves kutatási tapasztalatát szeretnék kamatoztatni, a kötetben szereplő kutatók szakmai hozzájárulására is számítva. A múzeumi mágia tehát folytatódik.

JEGYZET

1. A „spirituális szupermarket” fogalmával jól modellezhető a valláshoz való fogyasztói és individuális viszonyulás, amely elsősorban Nyugat-Európát és Amerikát jellemzi. Ennek értelmében mindenki maga állíthatja össze saját spirituális csomagját, vallásosságát. Bővebben lásd Sutcliffe–Bowman, eds. 2000:7.

IRODALOM

GARDNER, GERALD B.

2004 *A boszorkányság eredete. A mai boszorkányok.* Miskolc: Hermit.

GINZBURG, CARLO

2003 *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése.* Budapest: Európa.

GREENWOOD, SUSAN

2000 *Gender and power in magical practices. In Beyond New Age. Exploring alternative spirituality.* Steven Sutcliffe – Marion Bowman, eds. 137–154. Edinburgh University Press, Edinburgh.

2001 *A mágia és a boszorkányság enciklopédiája: Illusztrált történeti útmutató a spirituális világhoz.* Budapest: Jászöveg Műhely.

SUTCLIFFE, STEVEN –BOWMAN, MARION, EDS.

2000 *Beyond New Age. Exploring alternative spirituality.* Edinburgh: Edinburgh University Press.